

О. В. Антонюк

ОБРАЗНА СТРУКТУРА КОНЦЕПТУ *ВОДА* В УКРАЇНСЬКИХ ДУМАХ

Концепт — операційна смислова одиниця інформаційної діяльності людини. Концепт виникає в процесі створення інформації про об'єкти та їх властивості й містить відомості як про об'єктивний стан речей у світі, так і про віртуальні світи й можливе становище справ у цих світах [див. 3].

88

Як головна рубрика членування лінгвоментальної системи концепти об'єднують різноманітні образи, модифікації, можуть віддзеркалюватися у різних словах та словосполученнях.

Таким чином м. концепт — складна система знаків і символів, яка об'єктивується в універбах, текстах, явищах когнітивної метафоризації, конотаціях, асоціативних уявленнях, конвенційних образах тощо.

Інформаційну мережу базових концептів з найбільшою повнотою втілено в усній народній творчості: піснях, думах, казках, прислів'ях, анекдотах тощо.

Наше попереднє дослідження було присвячено когнітивним складникам концепту *вода* у народних піснях. Матеріалом цієї статті стали українські думи.

Аналіз текстів 25 дум дав нам можливість встановити інвентар когнітивних модифікаторів і складників, активізація яких формує концепт *вода*: це конкретизатори-апелятиви *ріка, річка, озеро, море, хвиля, дощ, дощик, безвіддя, вода-погода, поріг-вода*; конкретизатори-оніми: *Чорне море, Базавлук, Буг, Дніпро, Прут, Савранка, Случ, Хортиця*, їх ознаки: *тихий, бистрий, замерзлий, низовий, погожий, здоровий, дрібен, сильний'*, назви дій: *затопити, грати, гуляти, утікати, переїжджати, перелітати, переправляти, переплисти, блудити, нудити, ганяти*.

Існування в текстах народних дум двох картин світу — предметної та символічної — призводить до виконання онімами двох відповідних функцій: локально-історичної та символічної. Якщо перша, безперечно, розуміється як позначання самого предмета і входить у межі номінативного значення лексеми, то для виконання другої обов'язковим є антропоморфне тло, а також семантико-асоціативні зв'язки.

Антропоцентричний підхід до мови ґрунтується на пріоритеті мовця, який є активним діячем, автором чи спостерігачем подій. В основі будь-якого фольклорного твору лежить певний епізод життя, але дума, на відміну від інших фольклорних жанрів, має на меті дати урок нащадкам щодо істин народної моралі: поважати батьків, бути вірними християнами, пам'ятати про рідних, не кривдити слабших за себе, боронити рідну землю.

89

Тексти деяких дум є локально прив'язаними до місця подій. Гідроніми в цьому випадку завжди стоять поряд з антропонімами — іменами історичних постатей:

То не хмари з буйним вітром З Дніпра налягають —
То Павлюк та Остриця ляхів обступають [5:73].

У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою -
Там стояв Іван Богун вільницький ... [5:74].

Як із низу із Дністра тихий вітер повіває,
Бог святий знає,
Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає... [5:80].

Думи про боротьбу українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів представляють багато особистостей і, безсумнівно, є одним із джерел відомостей про визвольний рух українського народу, місце подій та його ватажків.

Але й тут, як ми бачимо, уславлення народних героїв певного мірою бере початок з уславлення ріки. Сила ріки — це сила людського духу. Підтвердження цьому знаходимо у побажаннях, збережених з часів язичницького культу води чи ріки (бути здоровим, дужим, як вода чи ріка). Оцінюючи українські думи та пісні, М. Гоголь писав: «...вони не відриваються ні на мить від життя; завжди вірні тодішній хвилі й тодішньому стану почуттів...» [2:68].

Крицевість життєвого кредо своїх сучасників, означена козацьким полковником Іваном Богуном, цілком відповідає текстам народних дум: «Складаю шапку лише перед Богом, та й то за власного охотою!». Чорне море для козаків, власне українців, набуває у текстах дум нових, прирощених, набутих асоціацій. Цьому сприяє ціла низка чинників, зокрема мовний паралелізм, семантика контексту, єдність антропоморфного та природного фонів.

Асоціативні зв'язки, реалізовані у формах паралелізму, по

стають як імпліцитне дихотомічне уявлення: світ природи — світ людини:

Не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри війнули [5:62].

За широкими полями,
За бистрими ріками [5:95].

Чи твоє дунайське гирло
Моїх козаків пожерло,

Чи твоя Дунай-вода Моїх
козаків забрала [5:70].

Чи з Чорного моря,
Чи з чистого поля [5:93].

Простір дум наповнено складниками концепту *вода*, які утворюють наскрізний асоціативний ряд, але поза текстом вони можуть втрачати емоційний вплив на читача. В антитезі як семантичному зіткненні різнорідних понять змальовуються об'ємні образи-картини:

Що на Чорному морі
На камені біленькому... [5:45].

> турецька неволя

Возміть мені чорною китайкою
Самому очі зав'яжіте
та білий камінь до шиї причепіте, > заподіяти смерть

Та візміте мене самого
на Чорнеє море пустіте [5:89].

З тяжкої неволі
На тихі води, > визволення
на ясні зорі [5:47, 45].

Хвиля на Чорному морі сприймається як ознака біди: чи то турки-яничари набігатимуть, чи то кара Господня чекає на козаків за гріхи, чи то від руки ворога потопляться в Чорному морі. Заданість стереотипної ситуації, наприклад, буря, хвиля неспокійна на морі породжує за ознаками тотожності заданість емоційних реакцій:

Сповідайтеся ви, братця, Чорному морю
І 'таману кошовому,
Як би отцю духовному, —
Насамперед богу милосердному,
Котрий найбільше гріхів має [5:89].
А тільки озивається Олексій Попович,
Пирятинський писар військовий,
Козак лейстровий: ...
Нехай я буду сам своєю головою
на Чорному морі дарувати [5:89].

Семантико-асоціативна трансформація гідроніма *Чорне море* спричиняє появу семи 'кара'. Для функціонування розширеного символічного значення оніма аперцептивним фоном стає відповідний контекст. Бог і Чорне море може карати, а може й милувати. Отже, відбувається розширення семантики слова, де та чи інша сема може домінувати залежно від контексту:

То як став Олексій Попович ...
Свої гріхи по правді повідати,
То стало Чорне море утихати ...
Став у Дніпра тихий вітер повівати ... [5:90]

Певного мірою один із складників концепту *вода* — Чорне море — відіграє роль терезів у створенні гармонії душі зі Всесвітом: неспокійна душа — природа відповідає на це неспокоєм; позбавилась душа гріхів, покаялась — природні стихії відповідають спокоєм.

Разом з тим для поневоленого люду дрібен дощик і бистрая хвиля на Чорному морі може стати засобом порятунку від «каторги басурманської».

Безщасні невольники ...
Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, господи, з неба дрібен дощик ...
Хоча й би чи не встала на Чорному морі
бистрая хвиля.
Хоча й би чи не повиривала якорів
з турецької каторги! [5:42]

Проте Чорне море не стає рятівною силою для невольників, і це цілком зрозуміло, бо антитеза море-ріки сприймається як паралель чуже-своє:

Добре нам було на Чорному морі гуляти,
Тільки недобре було ...
Чужому-чужениці на Чорному морі потопати...
[5:95].

Образ рідного краю переважно змальовується як гармонійне поєднання стихій землі, води і неба:
край веселий, тихії води, яснії зорі...

Ріки (Дніпро, Рось, Буг, Случ, Прут, Базавлук, Савранка) набувають у текстах дум антропоморфних рис або містять приховане нерозігорнене порівняння: Дніпр — батько, Хортиця — шлях на Січ, Случ, Прут — загибель польсько-шляхетського війська, Буг — оборона Вінниці. Назви всіх рік мають асоціативне нашарування «допомога», «порятунок»:

Ой, ріки, — каже, — ви, ріки низовії,
Помощниці дніпровії!
Або мені помочі дайте,
Або мене з собою візьміте! [5:68]

Сема 'родинність' щодо козацтва у гідроніма Дніпро підтверджується не лише лексемою Дніпр-батько, але й деякими граматичними засобами вираження посесивності, як присвійні займенники *твій-свій*:

Тихий Дунаю, ідо я своїх козаків на тобі не
видаю? [5:70]
Промовить тихий Дунай до Дніпра - Словути:
Уже чверть года три місяця вибиває,
Як твоїх козаків у мене немає... [5:70].

Крім семи 'родинність' Дні про прирощує до свого значення за рахунок контекста сему 'головний', 'старший':

Річки нізовії, помощниш дніпровії,
добре знали ... [5:70].

Як бачимо, семантизація оніма-символа Дніпро може у тек-

i

i

i

i

i

i

i

i

i

i

i

i

i

i

i

Контекст дум вказує на те, що слово «хмара» містить негативну оцінну сему: 'небезпека', 'нещастя', 'біда', 'загроза'. Синтагматична сполучуваність лексеми «хмара» має заданий характер: прикметник *чорний* з цим словом посилює негативну конотацію:

- 1) То не чорні хмари ясне сонце заступили.
не буйні вітри в темнім лузі бушували:
козаки Хмельницького ховали... [5:88].
- 2) Над Полонним не чорна хмара вставала, —
Не одна пані-ляшка удовою зосталась [5:85].
- 3) Ой не чорная хмара налітала.
Не буйні вітри війнули,
Як душа козацька з тілом розлучалась... [5:62].

У решті випадків значення лексеми «хмара» збігається зі словниковим тлумаченням 'величезна кількість', 'безліч' [4:743]:

Виступило турецьке військо,
Та як чорная хмара [5:151].

Я

Вживання у текстах дум лексеми «туман» актуалізує сему 'непрозорість', підкреслює цю актуалізацію лексична пара *пил* — *туман*. «Пил» — дрібні частинки *землі*, що здатні забруднити повітря; «туман» — скупчення найдрібніших крапель *води*, яке робить повітря непрозорим:

Ой та то ж не пили пилили
І не тумани вставали.
Як із землі турецької

Та із віри бусурменської

З города Озова, з тяжкої неволі
Три брати утікали [5:57].

Перед нами постає асоціативно та емоційно щедрий малюнок прагнень до волі, до родини, до батьківщини.

Лексема «болото» має в сучасній літературній мові потенційну сему 'ганьба', 'заплямування', але тексти дум доносять до нас фольклорний образ «третього болота» як умовного випробування для героя думи: «Не боїться ні огня, ні меча, ні тре-

тього болота» [5:35]. Усна народна творчість не подає взагалі позитивного конотативного нашарування до лексеми «болото»: у тихому болоті, як відомо, чорти плодяться.

Лексеми на позначення дій, що відбуваються з водою і на воді, на перший погляд, характеризують об'єктивний світ, але він породжує вторинну реальність — суб'єктивний світ сенсорної проекції на довкілля. У використанні дієслівних лексем реалізується людське світобачення й світосприйняття. Лексема *гуляти* є досить частотною в текстах дум. *Гуляють* козаки Чорним морем, і саме Чорне море теж *гуляє*. Коли йдеться про осіб, до ЛСВ дієслова 'весело проводити час, розважатися' контекст додає семи 'завзяття', 'молодечтво'. Щодо Чорного моря, тут лексема *гуляти* набуває значення 'швидко, з величезною силою рухатись, здійснюючи хвилі'. Синонімічною до такого значення є лексема *грати* (власне, це стосується усіх розбурханих стихій природи в усній народній творчості: вітер грає, море грає, вогонь чи промінь грає):

То стало Чорне море утихати,
І так воно втихало,
Як би ніколи й не грало... [5:90].

Дієслівні лексеми *переїжджати*, *перелітати*, *переправляти*, *переплисти*, *утікати* відбивають прагнення показати дійсність у рухові, в динаміці:

Стали вони на своїх коней сідати,
Через річку Самарку в городи християнські
утікати ... [5:63].

Бистрії річеньки й озера білим
лебедоньком перепливи...[5:95]

Сила рухомої води здатна позбавити життя, потопити; причиною цього можуть бути сильні дощі, хвилі Чорного моря, зрідка води ріки (зокрема Бугу). Але, за текстами дум, у ріках знаходять останній притулок лише козацькі вороги — польське й турецьке військо. Пор.:

Силу він [Богун] ляхів-турків стріляв,
В річку Буг їх утоплав [5:75].

Судна козацькі
посеред Чорного моря, на бистрій
супротивній хвилі потопають... [5:89].

Розглянуте функціонування складових частин: концепту *вода* в українських думках, семантичне прирощення до універбів, створення образних елементів віртуальної системи, модифікації об'єктивного світу дають можливість говорити про синтетичне включення цієї сфери буття, рухливої зв'язки «людина — всесвіт» до загальної антропоцентричної системи знань [1:25].

1. Бардина Н. В. Тенденции современной науки и перспективы антропоцентрического языкознания // Записки з загальної лінгвістики. — Одеса, 1999. — Вип.1.
2. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 6 т. — М. — Т. 6.
3. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. — М., 1996.
4. Новий тлумачний словник української мови у 4 томах. — К., 1998.
5. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1993.
6. Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998.